

Петро Кізко

**НА
СКРИВАВЛЕНІЙ ЗЕМЛІ**

Петро Кізко

**НА СКРИВАВЛЕНІЙ
ЗЕМЛІ**

Новелі

diasporiana.org.ua

Українська Видавнича Спілка в Мюнхені

---

1 9 5 2

Влада

У кабінеті начальника відділу НКВД Фоса було так накурено, наче б тут засідав цілий штаб працівників обласного управління. Тим часом у Фоса був один-однісінький Леш, голова обласного виконкому. За якусь неповну годину розмови Леш викурич близько півтори пачки папірос. Від цього він, здавалось, ще більше порудів, волосся на голові стало немов би аж червоне, а поміж западин щік, немов чорних ям, димарем стримів довгий сухий ніс, з ніздрів якого і справді, як з димаря, ішов папіросний дим. Кинувши недопалок котрої вже з черги папіроси, висмоктаний аж до засмалення мундштука, Леш підвівся з м'якого, оббитого червоним оксамитом крісла, і підійшов упрост до Фоса, на віддаль, можливо, двох таких носів, як він мав. Маленькі зелені Лешові очі були немов би з фосфору — так світилися.

— Це чорт зна що! Це називається наша більшовицька, наша радянська, наша сталінська розвідка, наша служба внутрішньої безпеки! Це, вибачте за слово, дряннь. Наших людей, наших партійних, наших радянських працівників убивають, а ми не можемо знайти, хто їх убиває, хто нас підточує, хто над нами глумиться, як з дурнів, як з найостанніших ідіотів. Подумайте, товаришу Фос!

Товариш Фос, хоч який випробуваний чекіст, а перед градом тих Лешових слів аж зігнувся, наче хто не словами, а дубиною періцив його по голові. І не мав чого казати в оправдання Лешові. Бо де ж того оправдання знайти, коли вже трьох відповідальних працівників облвиконкому вбито. І то майже на очах у людей, серед білого дня, на посміховище людське. Останнім учора забито керівника заготівель Семена Сплетньова, і то ж просто в його кабінеті, за його робочим столом. Вбито вдаром преспап'є.

— Важко, товаришу Леш, ой, як важко! — крєктав Фос, швидко стукаючи ключами по столі. — В цьому контрреволюційному багновищі сам Фелікс Дзержинський голову зламав би. Ви розумієте, товаришу Леш, яка чортівська це робота. А втім... Стривайте, щоб легше було трєки...

Фос відімкнув шухляду свого столу, дістав звідти пляшку коньяку, дві склянки, налив мало не по повній і простяг Лешові, ковтнувши спочатку сам. Коньяк і справді облегшив трохи Лешову гарячку, а Фос вів далі:

— Ви розумієте, скільки мені праці завдали ці вбивства. Як партійному товаришеві, як старому більшовикові, скажу вам, що за тих наших людей ми виарештували в місті до двох тисяч людей. Робітників, службовців, інтелігентів, студентів, селян, що прибували на відвідини до облвиконкому, всіх, хто бодай малою мірою був у будь-яких стосунках з убитими або навіть так чи інакше стикався з ними. Я сам, скільки зміг, скільки вистачило фізичної сили, допитував ув'язнених, бив їх пістолем, стільцями, порожніми й повними пляшками від пива, вина й коньяку, закладав

пальці рук між відчинені двері і потім міцно замикав, по кілька днів тримав стоячи, до набрякання ніг і непритомности арештованого, нарешті, гукав слідчих і викручував в'язням руки, палив вогнем, а потім власноручно розстрілював їх у підвалі. І жадного зойку, жадного шепоту про Пріхньова, Долотіна й Сплетньова. Вся дотеперішня моя розвідча сила виявилась безсилою.

На високому, лисому, як скляна коробка, чолі Фоса виступила синя, аж чорна, як смуга згусклої крові, жила. Фосові стало душно. Він устав і розчинив вікно, через яке долетів вечірній міський гамір та шум, наче гул морської хвилі.

— І жадного результату. Як заворожено кругом.

Леш криво зиркнув на начальника.

— І що ж далі?

— Далі, — трохи глухо сказав Фос, — далі... Далі, можливо, ви вже знаєте дещо. Ми будемо виарештовувати і допитувати, досліджувати своїх же людей, партійців, керівників радянських установ, організацій, підприємств. Ми переарештуємо і пересади́мо, перестріляємо всіх, а винуватців злочину знайдемо.

Жила на Фосовому чолі випнулася ще дужче. Тепер зняковівло ворухнув своїм високим, трохи згорбленим тілом Леш.

— Всіх, — повторив машинально Леш. — Я це знав, власне, я це передбачав, я догадувався про це і тому.... Зачиніть будь ласка, вікно. От так. Тому я прийшов до вас і сказав вам, що все це могло бути діло рук Янковського, секретаря відділу торгівлі. Янковський — це майже ніким детальніше не перевірена людина, виходець із польської багатой родини. Його втеча з Польщі до Со-

ветського Союзу — підозріла. Веде він себе в нас дуже лагідно, тим часом часто можна зауважити його без жадної справи по кімнатах інших відділів. Він має велике приятельське знайомство з багатьма нашими працівниками. Чи не в таких от людях ховається злоба й ненависть до радянської влади і до її працівників?

— Це може бути, хоч Янковського я дещо знаю. Він все ж таки старий комуніст польської держави.

Леш знову закурив.

— Дивіться. Вам видніше. Я тільки перестерігаю вас. А там — діло ваше. Мені вже час іти.

Фос простягнув Лешові руку і обидва співбесідники тепло розпрощались.

Коридором, що спускався вниз, зашелестіли по м'якому килимі кроки товариша Леша. Начальник відділу крізь прочинені двері поглядом провів голову облвиконкому, потім замкнув на ключ ізсередини, і голосно, на всю свою кімнату вигукнув:

— Каналії!

*

Коли Фос, стомлений, роздратований і трохи впоєний коньяком, майже в напівсні лежав на канапі, на столі його кабінету задзвенів телефон. Фосові так не хотілося вставати, що хай би ліпше вбили ще одного виконкомівця, аніж його оце тепер тривожити. Все ж обов'язок сильніший за бажання, і Фос мусів тому обов'язку скоритися. Телефонував до нього черговий, який переказував, що його особисто хоче бачити якась молода

громадянка, на вигляд чепурно одягнена і пристійна. Назвала вона себе Лідою Белочкіною, і за всіма відомостями працює в обласному виконкомі.

Фос дозволив провести її до себе.

За кілька хвилин у супроводі одного з службовців НКВД перед Фосом стала названа Ліда Белочкіна; Фос сказав службовцеві залишити їх сам-на-сам.

— Сідайте, товаришко, — чемно запропонував Фос, підставляючи „молодій громадянці” крісло.

— Дякую, хоч я, товарищу начальнику, прийшла не надовго. Я тільки хотіла повідомити вас...

У жінки затремтіли губи. Лице, що з приходом трохи рум'яніло, тепер зблідло. Вона витягла з не найгіршого гатунку торбинки хустину і затулила нею очі. Довге чорне волосся майже цілковито заховало її опущене обличчя.

— Я з найбільшою увагою слухаю вас, товаришко Белочкіна.

— Ви вже знаєте моє ім'я? — звела неменш, ніж волосся, чорні очі жінка.

— Мені телефонував черговий.

— Ага! Так. Я хотіла сказати вам, товарищу начальнику, що я далі не можу... Розстріляйте, повісьте мене тут, як співзлочинця, як преступницю, але я мушу нарешті вам сказати. Мушу!

Голос жінки зазвучав розпучливо й тривожно. Фос із великим спокоєм чекав на велику сповідь.

— Ми нікого не стріляємо, товаришко. Кажіть!

— Леш, — якимось дивно, з якимсь чудернацьким підкресленням вимовила Ліда Белочкіна — Леш... Леш убив Сплетньова. І Пріхньова, і Дологіна він убив. Я це знала, бо я бачила, як він замикався з Сплетньовим у його кабінеті і говорив

з ним. Більше, того дня, ніхто в Сплетньова не був. Його більш ніхто не міг убити. Ніхто. Я мовчала про це, бо любила Леша і боялась казати, бо він міг видати мене перед моїм чоловіком і перед людьми, що я зустрічалася з ним. А тепер я не можу далі терпіти, бо забагато всього цього мені, бо він убив Сплетньова, якого я не менш любила, ніж Леша і ніж свого чоловіка, і не менше з ним була, ніж з Лешом і своїм чоловіком. Що хочте, те робіть тепер зі мною.

„Молода громадянка” так розридалась, що Фосові аж нудно стало. Але ту його нудоту затамувала надзвичайна радість, яка опанувала ним з нагоди такого несподіваного відкриття.

— Можете бути спокійні, товаришко Лі-до, — легкодушно сказав Фос, зробивши наголос на „лі”. — Ми вам нічого не зробимо. Ви тільки одну ніч перебудете в нас. Добре?

Фос зробив криву усмішку, натиснувши на столі гудзик. Жінка стала на ноги.

— Ви мене арештуєте? — перелякано спитала.

— Так, тільки арештуємо. Розстрілювати ж, ані вішати, не будемо. Ми тільки будемо раді, коли ви нам децю більше скажете. Можете йти, товаришко Лідо.

Але товарищі Ліді не було чого самій іти. Її взяв під руку високий службовець, що негайно прибув до кабінету начальника на його дзвінковий поклик.

— До п'ятнадцятої, — сказав холодно Фос службовцеві.

Жінка вже не хлипала. Спокійно віддалась в руки виконавцеві наказу Фоса. Її спокій був,

можливо, вмотивований підсвідомою думкою, що їй справді нічого не зроблять, що її звільнять від кари за мовчання про злочин її любовника.

Зрештою, завтрашній день покаже.

*

Аж багатодесятий (кільки тих десятків було, Ліда не пригадує) день показав Ліді Белочкіній суд над нею і Лешом, головним чином над Лешом. Суд відбувся за замкненими дверима, і це трохи робило легшу атмосферу. Легше бути вбитим у неприлюдді, ніж удареним у лице при людях. Принаймні так міркувала Ліда.

Суд тривав коротко. Клубок злочину голови облвиконкому Леша був не надто заплутаний, як здавалось навіть самому Фосові. Коли Фос запитав на суді в Леша, які були мотиви, що спонукали його піти на вбивство трьох відповідальних своїх же працівників, Леш, ні на крихітку не зупиняючись над запитанням, сухо відповів:

— Мотиви мого злочину були — влада. Я люблю владу, я завжди хотів мати владу, і я її мав на пості голови облвиконкому. Троє мною вбитих були небезпечними для мене з огляду на зростання їхнього партійного й громадського авторитету. Останній з них — Сплетньов — був, як відомо й вам, очевидним кандидатом на посаду голови облвиконкому. Моя кандидатура останнім часом, як ви теж знаєте, хиталась. І всі любовні інтриги тут ні дочого. Ліда Белочкіна винна хіба в мовчанці про мене. Але то було результатом її любові до мене.

— Але ж ви не могли перебити всіх, хто міг би

бути претендентом на вашу посаду? — з цікавістю запитав Фос.

— Так. Але я органічно ненавидів кожного, хто в моїх очах бодай трохи переростав мене. Не важить, чи посягав він на мій пост, чи ні.

— І ви бодай якоюсь мірою оправдуєте свій вчинок?

— Навіть великою мірою оправдую його, — твердо сказав Леш. — Оправдую тому, що оправдуєте свій вчинок ви, громадянине Фос, і ви, громадянине суддя, і ви (Леш тикнув пальцем на третього), всі ви, які управляєте областю, республікою і всією державою, бо ви також в ім'я тієї ж влади вбиваєте людей, як не таким, то іншим способом. Мій злочин такий, як і ваш; я злочинець такий, як і ви...

— На цьому вважаю суд закритим, — перебив Леша суддя.

„Сокіл”

Шелестять над зеленими луками верби, схиляються над Мжою, задивляються у воду, милуються красою, довгими, дбайливо розчісаними косами пишаються. Торкаються одна об одну соковитим листом, немов цілюються — голубляться: шепочуть, тихо гомонять поміж собою. І вузька, очеретом, оситнягом та лозою обросла Мжа вслухається в їх шепіт, зупиняючи свій біг біля верб. Але Мжа не чує загадково-таємничих слів закоханих верб. Мжа тільки чує, як над її похилим берегом хтось голосніше, ніж верби, говорить. Чути людський голос, в якому звучить страшний прокля́н і непо́ра. Від цього голосу Мжа аж здригається і вся тремтить, тікаючи в синю далечінь.

І старий Онисько ніби відчуває ту збентеженість вузької Мжі, і тоді він замовкає. Сидить на березі в білій полотняній сорочці, мов біла крем'яна скеля, дивиться, як біжить хлюпочучи річка, вслухається до шелесту верб і плюскоту води, а чує, як за спиною пирхає його кінь „Сокіл”, як скубе траву, і то так поспішно, ніби квапиться кудись, ніби востаннє наїдається досхо́чу..

Гай-гай, „Соколе” дорогий, коню мій милий! Чи

ж твоє серце віщує те, про що ти не знаєш, але про що знає твій сивий господар Онисько Дорош? Може справді востаннє пасешся на цій соковитій, з дідів-прадідів Дорошовій паші, востаннє їси запашну лугову траву, випещену Божим сонцем і Божими дощами! Завтра ти їстимеш колгоспну соломую-різку, тужитимеш за Ониськовою пашею, як тужитиме Онисько за тобою. І не чиститимуть, не пеститимуть тебе випрацьовані мозолисті Ониськові руки, а будуть тебе бити-поганяти батогом. Кліщі та Пазурі — колгоспні хазяїни. І не мчатимеш ти битим шляхом, у бричку легку запряжений, а важко тягтимеш, по зарослій бур'яном землі, колгоспного плуга іржавого. І клястимеш тих, хто забрав-розлучив тебе з твоїм господарем Ониськом, але сказати їм нічого не скажеш, бо не вмієш... Але щоб ти сказав їм, коли б міг говорити?

— Не руште, — сказав би, — падлюки, бо не смієте рухати те, що не належить вам!

Але хіба не говорив за тебе твій вірний друг Онисько? „Не дам, — гукав голові сільсовету Пазуреві, — не дам свого коня до колгоспу, бо все своє життя я в нього вклав, доглядаючи, виховуючи його”...

Підійшов Пазур, витягнув голову аж перед саме Ониськове обличчя та так і запалився очима:

— Віддаси, діду, віддаси... Раз советська власть сказала — віддаси.

І пішов Пазур, тільки страшний блиск його очей залишився і досі ще стоїть перед Ониськом.

Отак думає-передумає Онисько на березі Мжі й не помічає, як уже вечір надходить, як верби затихають — нагомонілися за день; як свійські

качки вилазять з води й простують до села; як затихає десь гупати праник; як підводить голову й дивиться на Дороша його кінь, жде господаря свого — додому час.

І Онисько важко підводиться з місця, хоче повертати до „Сокола”, але нараз стає, зігнувшись над річкою, з похилими, як береги Мжі, плечима і пильно дивиться у воду, ніби скарб на дні угледів. Запримітив у застояній в передвечірній тиші воді біля підніжжя верб цікаву картину. Майже по самій поверхні води метнулася велика щука й зникла, потім ударилася хвостом об воду, бризками розлетілася вода, а коли знову вода встоялась, Онисько побачив, як за першою щукою бистро попливла друга, третя... І як від них полохливо тікали малі рибки краснопірки й плітки; як ті великі щуки-риби хапали їх у свої довгі зубасті пащі...

„Розгулялися щуки, — думає Онисько. — Отак і советські великі щуки-риби, сільські колгоспні верховоди розгулялися в чистій, прозорій воді народній і виляскують хвостами, хапають у свої зубасті пащі таких, як він, Онисько Дорош, і летять від того ляскоту бризки народнього поту й крови”...

Онисько навіть не помітив, як узяв у руку вербову гілку й стиснувши, сіпнув до себе. Гілка затріщала, верба аж захиталася. Коли б у цю мить замість гілки Пазур попавсь Ониськові...

Кинув поламану гілку, пішов до „Сокола”, що тривожно дивився на свого господаря.

*

І щуки-риби метнулися по селу Михайлівці,

ляснули хвостами-нагаями, клацнули зубами-пістолями, й заклекотіло стривожене село. Кілька днів тому ковтнули в колгоспні пащі Свирида Онопрієнка, разом з його землею, худобою й реманентом. І хоч як пручався Свирид, не хотів занепасти себе в гнилому череві колгоспу „Більшевик”, а все ж не втримався — голова колгоспу товариш Кліщ пригрозив Онопрієнкові Сибіром, мусив покоритися. Слідом за ним потягли до колгоспу Свириденків, Тригубенків, Скляренків та інших. А це підпливли й до Ониськового подвір'я. Підпливли, метнулися в Дорошову повітку, звідти до корівні, до стайні; шугають по найменших закутинах Ониськового господарства, як у власній хаті. І як свою, власну, тягнуть самочинно з корівні Дорошову корову, забирають з-під повітки борони, складають на хуру, що з колгоспу підійшла, беруть, звальюють реманент на купу, корову до воза прив'язують. Аж це із-за кущів селяжини, піщаною дорогою, що від Дорошової хати на луки йде, якийсь сільсоветчик Ониськового коня „Сокола” веде за повід ясно всіяної металевими сяючими зірками-цяточками вуздечки.

— Вот конь, так конь! — гукає на все Дорошове подвір'я якийсь куцолобий, широкопикий москалисько, що з доручення самого ЦК прибув до Михайлівки соціалізм „воздвигати”. — На такому коні самому Будьонному не соромно проехать! Жаль, їдять його мухи, у воза запрягати таку вот лошадь!

А сільсоветський голова Пазур бере в свого льякая „Сокола”, підводить до колгоспного воза, навантаженого боронами, плугами, ралами та збруєю, й сміючись відповідає:

— На такому коні і вам годилося б проїхати, товаришу Сапатов!

Товариш Сапатов потирає короткими, наче понадрубуваними, пальцями куце чоло й показує великі руді зуби. Обличчя розпливається в усмішці, як пшоняний млинець на поруділій пательні. Він без міри задоволений з компліменту Пазуря, він безмежно щасливий почуттям своєї всевладности не лише на Дорошовім подвір'ї, а й у цілій Михайлівці.

— Розпрягайте буланого та запрягайте цього ось красня! — наказує Пазур сільсоветській челяді, що прийшла разом із ним та Сапатовим ставити на соціалістичну путь Ониська Дороша.

Сільсоветчики кидаються до „буланого” — худого й миршавого коня, — розпрягають, на його місце запрягають до колгоспоного воза „Сокола”.

З-за тинів, із-за Ониськових будівель дивляться сотні очей жінок та чоловіків, пильно стежать за працею Пазуря й Сапатова, і чути, як тихо шепочуть за тинами й будівлями людські уста:

— „Сокола” забирають...

— Разом із коровою...

І зовсім тихо:

— Бодай їх за печінку взяло, як так вони беруть...

— Та чому ж це Ониська в дворі не має? — летить тривожне з-за тинів.

„Та чому ж це Ониська в дворі немає? — ніби запитує тужними очима „Сокол”, водячи ними по подвір'ї. — Чого ж тебе немає, мій господарю? Хто ці люди, що обліпили твое подвір'я, наче гусінь яблуню і тягнуть усе, що дав Бог і твої працьовиті руки?..”

— Вже ж і обліпила клята гусінь! — бідкається Онисько в саду, що за соняшниками, близько річки розцвів буйно. — Обліпили проклятуці черви, як мою сиву голову думки. І немає ради, немає сили повинищувати вас.

Збирає Онисько гусінь, кидає її з яблуневого листя у відро, а здається, що вона не у відро, а в душу з яблунь йому падає і їсть, гризе його серце, підточує силу. І тоді ще дужче б'ється в Ониська серце, ніби пручається від гусені, ніби чує, що за цією гусінню ще прийде інша, більша, дошкульніша. І руки немов тремтять, відра з гусінню не вдержать, і Онисько відчуває, що щось діється в цю хвилину страшно, щось коїться невміру лихе й зловіще. І він кидає оббирати гусінь і поспішає через сад туди, де пасеться його кінь, біжить, як уміє, як може бігти своїми стомленими старечими ногами.

Назустріч йому біжать кучеряві груші й кріслаті яблуні, вишні, а за ними — вільхи, верболіз. І Ониськові здається, що всю цю рослинність хтось жене йому назустріч, хтось гониться за нею, мов навіжений. І він хоче стати й крикнути в обличчя деревам:

— Стійте! Стійте! Куди ж ви тікаєте, любі?

Дерева ж не слухають Ониська — біжать. Ось уже Мжа і луки, і те місце, куди зранку вивів Онисько „Сокола”, а сам пішов у сад збирати гусінь. Ось свіжі сліди копит, свіжа пляма з'їдженої „Соколом” трави, а ось...

Сліди чужих людей на Ониськовій землі, на його траві пахучій! І це сліди їхньої гемонської праці — нема коня на луках.

Онисько деякий час стоїть серед лугової зелені,

як серед моря маяк, потім зривається, знову біжить луками, пісками й селяжиною, і піт йому заливає обличчя.

А над його подвір'ям уже галас, крик, регіт і лайки висять, наче густий і задушливий сморід. Ониськів кінь, запряжений у колгоспного воза, не йде з подвір'я. Сільсоветчики і сяк і так, то б'ють, то пестять його — не йде. Люди, що всі досі стояли за тинами й будівлями, посунули на подвір'я й тепер змішалися всі, не розбереш, де сільсоветчик, а де селянин чи селянка. Юрба тиснеться навколо Ониськового коня — одні з співчуття до тварини, інші з цікавості — чи потягне „Сокіл” колгоспного воза?

Сапатов злиться, що стільки мороки з тим диявольським конем. Ніхто ще такого опору йому не чинив на шляху до соціалізму, як ось оця проклятуща „лошадь”. Та не він Сапатов, щоб не примусив цю тварюку вийти з буржуазного двора і ввійти до колгоспного. Він розпихає людей, гупає на них розійтися й сам береться за коня.

— Разойдісь, стрілять буду! Разойдісь, кажу, бо лошадь лякає!

— Не знать, товаришу, як там вас... хто його лякає, ми чи ви, — обзивається з гурту якийсь голос.

— Розійдіться кажу! — в унісон Сапатову гупає Пазур.

Сапатов бере дрючка, розмахується й чимдуж б'є „Сокола”.

— Но! Но, їдять його мухи! — кричить Сапатов на коня, б'ючи його по спині, по ногах, по голові.

„Сокіл” стоїть, ні змісця. То опускає голову між ноги, то піднімає її й смутним поглядом вологих,

потьмарених очей водить довкола, пильно дивиться на натовп. Чоловіки й жінки зідхають та охають від того „Соколового” погляду. А Сапатов раз-по-раз б'є коня та промовляє:

— Но! Но, ідять його мухи!..

Аж це не витримує один чоловік, висувається наперед, підходить до Сапатова й сіпає його за руку:

— Та за що ж ви б'єте, товаришу? Хіба ж тварина винна, що ваш віз такий важкий?

Сапатов аж чорніє від злості.

— А ти хто ж такий, що за цю куркульську твар заступаєшся? Га?

— Хто б не був, а не катуйте тварину, та ще й чужу.

Кінь схиляє голову на плечі захисника й так стоїть, прищуливши гострі вуха. Лячно дивиться на Сапатова й при першому порусі його рук заплющує очі й тремтить. У жінок очі сльозами наливаються з жалю до тварини.

Пазур несподівано для всіх підтримує селянина.

— Справді, обличмо, товаришу Сапатов! Клятий кінь, хоч убий не піде. Заберемо іншим разом, коли дід Дорош буде дома. З ним він напевно піде.

Аж це на подвір'я, для нікого непомітно, входить сам Онисько Дорош, білий, як вівсяний сніп, з чола піт великими краплями падає. Подвір'я нараз затихає, погляди всіх звертаються до Дороша. Онисько прощтовхується до воза, мовчки вихоплює з Сапатових рук дрючка.

— Не дам! Не дам! — гукає Онисько, на лиці аж кам'яніючи. — Нема такого закону, щоб силою забирали в людини худобу.

— Брось, старик! У нас закон ось...

Сапатові показує Дорошові пістоля, і Онисько безрадно гулиться до коня.

*

Щовечора вертається Онисько Дорош із колгоспної роботи, і щовечора заходить до колгоспної стайні, несе оберемок зеленої запавної трави. Підходить до стайні, питає дозволу в старшого: „Чи можна”? — і йде до „Сокола”-коня. „Сокіл” наче здалека чує Ониськову ходу й підводить гострі вуха, слухає, як зариплять двері, як підійде до нього старий господар, як обійме його за шию й теплими руками пеститиме та шепотітиме над ним. Потім „Сокіл” сам довго стоятиме з пониклою головою над колгоспними яслами з сухою соломною й думатиме про зелені луки й свіжу воду прозорої Мжі.

Онисько не спить ночами, марить про минуле. Останніми днями аж знеміг від думок-гадок і вже на колгоспну роботу не може вийти. Лежить у почорнілій хаті, дивиться в простір і йому знову ввижається страшна картина...

...Стоїть його кінь запряжений у колгоспного воза й не рушить з місця. Над селом жахтять палке рожеве сонце, десь співають у сусідньому саду солов'ї і все западне повітря аж дзвенить від пташиного співу. Але ось той ніжновеселий спів перетворюється в несамовитий крик людей, і той крик аж гуде в Ониськових вухах.

— По ногах його, клятого, по ногах! — гукає якийсь грубий голос і аж хрипить він.

— Ось я его, їдять його мухи, кулацькая морда!
— кричить інший, тонкий, пискливий голос. І чує

Онисько, як ніби над самим його вухом щось важко гупає, щось б'є, аж вітер свище. Боже ж ти мій милий! Та що ж це таке на світі діється? Гарцюють кругом, наче чортові душі в пеклі. Хто ж це там гупає так дуже?

Онисько прокидається з напівсоння, важко зводиться на стомлені охлялі руки й знову прислухується.

— Відчиніть, дідусю, відчиніть.

— Та то ж у двері б'є хтось, — бурмоче старий Дорош і зводиться на ноги, кульгає до дверей, відчиняє й бачить на порозі хати схвильовану дівчину Оленку — Івана Скляренка доньку.

— Ой, дідусю, як би ж то ви знали, що з вашим „Соколом” робиться.

Дорош безмовно збирається, шукає черевики; щоб узутися. Але руки його тремтять і він неспроможний натягнути на ноги знайдених черевиків. Оленка бере черевики й допомагає Ониськові взутись.

— Що ж вони роблять, дитино? — тремтить Онисько. — Що?

— Бодай не казати й не говорити, дідусю. Там отой уповноважений москаль геть чисто вб'є вашого коня.

Онисько зривається з місця і хоче скорше вибігти з хати, полетіти туди, де „Сокіл”, але робить тільки кілька ступнів і стає перед дверима. Так стоїть, мов укопаний у долівці.

— Чому ж ви не йдете, діду Ониську? — питає Оленка й лякається свого запитання.

Онисько хапається за груди й захлинається протяжним болючим кашлем.

— За що ж вони вбивають його, дитино? — ще

тихіше питає Онисько в Оленки і знову пробує зрушити з місця.

— Їхати не хоче...

— Їхати, кажеш, не хоче? Та ж він уже, мабуть, не може і йти, так як я, ось, бачиш. Як же йому їхати, сердезі, в колгоспі?

— Не знаю, дідусю. Тільки Сапатов, здається, ногу вашому коневі перебив.

Дорош знову напружує сили, і вже рукою за клямку дверей береться, але нараз здригається всім своїм тілом, обличчя його подотніє, і він увесь мертвіє.

— Дідусю! Діду Ониську, що з вами? — майже кричить Оленка, хапає його за руку й пробує покласти на ліжко. Але він виривається з Оленчиних рук і, махнувши в повітрі правою рукою, ніби хотючи востаннє перехриститися, падає на суху глиняну долівку.

Оленка скрикує і біжить із хати, вся перелякана й схвильована. Але куди бігти, кому сказати про наглу смерть старого Дороша? Дівчина вибігає на поріг і раптом сплескує в долоні.

— „Сокіл”! Мос ж ти лишенько!

Біля тину стоїть „Сокіл”, гризе зубами хвіртку, так, наче хоче її відчинити, і вгледівши Оленку, витягає шию, підводить голову, обличчям тягнеться до дівчини, перехиляючись через тин.

— Бідний кінь, як він благально дивиться! — аж лякається Оленка. — Але що я тобі тепер зроблю, нещасливий коню, чим допоможу тобі? От хіба що хвіртку відчиню...

Оленка відчиняє хвіртку і впускає на подвір'я

„Сокола”. Схудлий та знеможений кінь помалу, кульгаючи й волочучи за собою праву задню ногу, входить на рідне спустошене подвір'я.

Підходить до Ониськової хати, стає напроти дверей і дивиться, наче чекає на старого Дороша. І не знає „Сокіл”, що немає на цім світі Ониська. І ніхто в цю хвилину не бачить, навіть Оленка, що побігла розповісти про Ониськову смерть, як із „Соколових” очей на поріг Ониськової хати падають крапчасті сльози...

У Коцюбівці

Влітку 1933 року, коли над оксамитно-квітчастими ланами України співали пташки, наповнюючи блакитну безодню небес чарівною симфонією і в ту безсмертну симфонію природи вслухалося усміхнене сонце; коли левади пахли хмільним ароматом квітів і запашних трав; коли, нарешті, земля дихала-шелестіла рясним урожайним колоссям пшениць, — влітку 1933 року вмирало село Коцюбівка.

По вулицях і завулках, площах і подвір'ях, садибах і цвинтарях, дорогах і стежках лежали мертві, живі й напівживі трупи чоловіків, жінок, дітей, немовлят, старих, молодих, народжених і ненароджених — українців. Вони не чули співу пташок і запаху левад, дихання своєї рідної землі, не бачили синього неба й золотого сонця — України, бо Україна стояла в чорнім мороці людського буття.

Але не вся Коцюбівка вмирала. Вмирала Коцюбівка селян, хліборобів-трударів, Коцюбівка мужиків — Степанів та Грицьків, у яких руки поросли мозолями й чорноземом. Жила Коцюбівка московських диктаторів, надісланих на Україну з Москви Ліпатових та інших; жила Коцюбівка

тих, у кого руки облилися кров'ю змучених та мертвих. Та жили ще в Коцюбівці найдебеліші й найвитриваліші Охрім Дзюба та Василь Корнюх, які не корилися смерті, але на яких щохвилини чекала смерть.

Це було влітку 1933 року.

*

У Коцюбівському сільсоветі сидів Ліпатов — голова, і перегортав великі актові зошити померлих. Потім відкладав зошити набік, зводився з місця й підходив до вікна. Дивився просто себе крізь обліплені мухами шиби. Мухи рясно обсіли також стіни, плякати, портрети. Навіть складалося враження, що по обох боках Ліпатового перенісся були не очі, а дві руді мухи. Вони сиділи майже непорушно, тільки час-від-часу пересувалися то в один, то в другий бік.

— Трудновата проблема, — промимрив про себе Ліпатов. — З цією проклятою Коцюбівкою багато рахуби. Повне село мертвих, а ховати нікому. А все ж треба щось робити.

З цими думками Ліпатов замкнув сільсоветські двері й вийшов.

Ішов вулицею села, як великою трупарнею. Обабіч нього попід парканами й тинами, попід широкими липами й високими тополями, біля воріт і хвірток лежали опухлі, з надутими животами й набряклими водою зеленувато-темними обличчями люди. Вони зойкали, стогнали, мовчали, беззвучно шепотіли устами.

Повертаючись в завулок Охріма Дзюби, Ліпатов нараз зупинився й з цікавістю спостеріг дивну

картину. Біля воріт Грицька Остапенка лежала його опухла жінка, а побіч неї стояло невелике глиняне горнятко, в якому виднілася зеленкувата юшка. Жінка була ще жива, але непорушна. Та ось вона, силкуючись, підвела голову з опалою білою хусткою й спробувала дістати горня. Ліпатов завважив, як її розчепірені пальці затремтіли, коли вони діткнулися горнятка. Бліді зімкнуті уста жінки нараз розтулилися і з її грудей вирвався глибокий віддих. У цю хвилину Ліпатов підійшов до жінки ближче й ніском чобота вибив із рук горня. З глиняної посудини полилася на траву рідка зеленкувата юшка, Жінка випростила руки.

— З мертвою все менше мороки, як з живою, — вголос промовив Ліпатов і завернув до Дзюбиного двору.

*

Охрім Дзюба стояв біля ліжка, ніби в долівку вріс. За його широкою спиною плакав син.

- Підіть попросіть у тітки Горпини, тату.
- Її немає вдома.
- А де вона?
- Пішла до міста.
- То до дядька Василя.
- І дядька немає.
- То до артілі підіть.
- Немає ніде нікого сьгодні. Спи.
- А завтра буде хліб?
- Буде, спи, кажу.
- А рано ви підете по хліб?

Охрїмові серце підперло під груди. Ухопити б

отак рукою, придушити — і спокій мав би. Потім злякався сам своїх думок, стрепенувся, схилився над сином і застогнав.

*

У сінях почувся грюк, відчинилися двері й до хати ступив Ліпатов. Охрім підвівся, глянув на двері й здригнувся. Ліпатов запримітив Охрімову збентеженість.

— Чого лякаєшся, Охріме?

— Це ви, товаришу голово, ввійшли? А я думав стіна упала. Стара, трухлява вже. Ось-ось завалиться.

Ліпатов підступив ближче до Охріма.

— Слухайте, Охріме! Ви тепер бідуєте. Такий час, бачите. Через капіталістичне оточення усе радянське государство переживає труднощі. Але я прийшов до вас, щоб допомогти вам. Треба буде поховати померлих, що лежать по селу і ви матимете добрий зарібок — хліб.

— А скільки ж платитимете?

— П'ятдесят грамів борошна за одну закопану особу.

Перед Охрімовими очима заблищала в напівтемній хаті п'ятикутня бляшана зірка на поясі в Ліпатова, як голова змії, і Охрім відчув, яким гидким холодом повіяло від неї.

— П'ятдесят грамів борошна за одну закопану особу, — прошепотів Дзюба. — Ідіть геть з хати, товаришу, ідіть!

Охрім стояв серед хати, як білий стовп, що ось-ось може звалитися на Ліпатову голову. У вікно

заглядав нахмурений вечір. Десь далеко грохкотів грім.

*

Ранком прокинувся Василько і маленькими руками потягся до батька, що лежав біля нього горілиць з широко розплющеними очима. Так пролежав Охрім цілу ніч, ні на хвилину не примкнувши очей. Лежав і слухав, як за вікнами шумів дощ і лопотіло тополине листя, як стогнав, раз-у-раз перекидаючися з боку на бік, Василько і крізь сон просив хліба та кликав матір. І цілу ніч перед Дзюбиними очима стояв товариш Ліпатов, високий і строгий, невмолимий, жорстокий, його несамопитий блиск очей і блиск п'ятикутної зірки. Неначе удари грому дзвеніли в Охримових вухах Ліпатові слова: „П'ятдесят грамів за особу...”

І при згадці цих слів Охрім чув, як ще дихає і зойкає побіч нього його власне тіло, власне серце — Василько.

— Вже ранок, тату, а ви казали ранком буде хліб...

— Ще темно, сину.

— А скоро світло буде?

— Скоро, дорогий...

Охрім устав із ліжка й почав збиратися. Василько то підводив, то опускав голову, пильно стежив за рухами батька. Коли Охрім нахилився й ліз під ліжку, щоб дістати якусь лахмітину й обгорнути ноги, Василькові здавалось, що батько п'явся по хліб і, вилізши з-під ліжка, подасть його Василькові. І він розтуляв тремтячі вуста і робив такий порух руки, ніби в ній уже тримав

хліб. Але крім лахміття на ноги й вицвілого кашкета Охрім не дістав нічого й розчарований Василько опускав голову на батькового кожуха.

*

Через тини й перелази, навпростець, поплівся Дзюба до сільського совету, до Ліпатова — єдиної на всю Коцюбівку людини, яка могла врятувати від голодної смерті Василька. Голова колгоспу поїхав до міста, по робітників — нема кому працювати в полі.

Коли доходив до сільсовету, Дзюба запримітив, як звідти вийшов Василь Корнюх, згорблений і худий, як суха верба.

— Мабуть теж найнявся, — подумав Охрім, переступаючи поріг сільсовету.

Ліпатов зустрів Дзюбу з усмішкою.

— Ну от і прийшли, — сказав задоволено Ліпатов. — Я знав, я вірив, що ви ще прийдете до мене. Я ж вам не хочу зла, дядьку Охрїме. П'ятдесят грамів борошна не валяються на вулиці. А закопати людину — пів-діла, можна сказати, пустяк.

Охрім ще дужче зблід.

— Я згоден, товаришу голово, — ледве промовив. — Я згоден за п'ятдесят грамів. Зараз оце прийду й ховатиму. Тільки б я вас просив... Дайте мені тепер з півкілограма борошна. Сили немає копати.

Дві руді мухи-очі під лобом у Ліпатова химерно затремтіли. Ліпатов засміявся.

— Та хто ж бо то дає наперед, дядьку Охрїме? Авансом розкидатися в тепершній час не можна.

— Син же у мене.

— Синів багато, а хліба мало. Якби ми кожньому аванси давали, то держава б давно розвалилась.

— То може хоч сто грамів? Уже ж то я напевно двох закопаю...

— Не дам нічого. Ідїть. Заробите — одержите.

Охрім вийшов із сільсовету, як наче з крижаної води виліз.

*

Робота видалася Охримові невміру важкою, гнітючою. Худі ослаблі руки не тримали лопати, тим більше вони не могли втримати на собі трупа. Він відшукав у себе в клуні маленького дерев'яного візочка й возив померлих на городи та закопував. Ями копав мілко, аби тіло сховати й так прикидав землю. Так він працював цілий день, а надвечір доповів Ліпатову, що він закопав аж п'ятеро людей і що за це належить п'ять трудовнів — двісті п'ятдесят грамів борошна. Ліпатов видав увечері Дзюбі борошно і Охрім з радістю повертався до свого сина, несучи в торбинці рятунок Василькові.

Дорога від сільсовету додому видалася Охримові надзвичайно довгою. Ось він поминув Микуленків двір, а далі Архипенків, і ніби вже мав бути його, Охріма Дзюби, двір. Але він як крізь землю впав. І Охрім уже почав лякатися, чи не збився він з дороги. Нарешті, зарябіла Корнюхова хата, за нею через дві хати — Охримова. Швидше б добитися до неї! Але нараз Охрім зупиняється і його тіло опускається на землю. Каламутні очі повні здивування й жаху, а водночас якоїсь божевільної радості.

— Василь Корнюх... Василь Корнюх...

Охрім скинув кашкета й перехрестився. Перед ним лежав труп Василя Корнюха, а біля нього — маленький вузлик із борошном.

— Скільки ж ти заробив, сердега? — прошепотів Охрім і руками потягся до Корнюхового вузлика. — Мабуть удвічі більше, як я. Це ще на кілька днів для Василька!

Охрім затремтів, озирнувся довкола, жадібно взяв Корнюхів вузлик, заховав за пазуху сорочки й підвівся, хотів якомога швидше піти звідси, до своєї хати, до сина, але ноги його не несли, ніби під ногами не земля була, а клей. Тремтів увесь, як у лихоманці. Горіли очі й щеміло тіло. Склав руки на грудях, ревно молився, зводячи зір до неба:

— Боже! Прости мені мій великий гріх за злочин перед людьми й перед Тобою! І ти, Корнюше, прости мені!

І знову витяг Корнюхів вузлик із борошном і поклав йому в голови. Потім тричі перехрестився і відчув, як йому додалося сили і він швидким кроком поспішив додому.

В хаті зустрів сина з широко відкритими очима, такими ж синіми й милими, як і вранці, коли йшов до Ліпатова по хліб. Василько сидів, обіпершись об стіну. В хаті було тихо, як у лісі перед дощем.

— Вставай, хліб пектимем, сину, — привітався Охрім.

Але Василько не обзивався.

Він дивився на батька мертвими очима.

Хліб

Свирид Горній був тихою та соромливою людиною. Через ту його рису Свиридова жінка чимало мала клопоту та турбот. Треба було кудись піти в хатній справі між люди — ніколи не піде. По своє не піде, а вже просити в когось допомоги чи позики — марна річ. Навіть до крамниці по сіль чи сірники вагався йти.

— Там людей багато, — відмовлявся Свирид від доручення жінки.

— Та чи вони тебе покусують, чи гроші відберуть? — дивувалася жінка.

— Це не чоловіча справа, — гомонів Свирид і йшов геть із хати.

Отак і цим разом. Жінка просить його піти до правління артілі, попросити хоч із пуд зерна. В хаті все борошно, до висівків, вийшло, хліба ні шматка на столі. Свирид потирає чоло, стукає пальцями по кінчику стола, за яким сидить на дощаній лаві, крутить поруділі від махоркового диму вуса, важко думає, ніби перед ним лежала велика книга арифметичних завдань.

— Ну, йди вже! Диви, що за дивацька отака людина! Не по чуже, по своє ідеш. Зароблено ж, либонь, трудоднів немало. Йди!

Свиридові піт виступає на чолі, ніби він тягне на собі важкі мішки.

— Легко сказати — йди! — виправдується Свирид. — Трудоднів можеш мати скільки душі влізе, а хліба не дадуть.

— А ти проси. Добре попросиш, то й дадуть.

— Гордій Мазур просив днів кілька тому. Поки план господарству не здадуть — нема хліба. Ти проси, хоч із шкіри лізь, а не дадуть. Закон такий, розумієш?

— А ти спробуй, — наполягає жінка. — Бо що ж ти оце вечеряти будеш? Цілий день біля молотарки товкся, а хліба на вечерю нема. Ти глянь у дзеркало, на що схожий. Щоки позападали, як повдавлював хто.

Свирид мацає за щоки і справді відчуває на них западини. Їсти хочеться, аж під грудьми коле. Хіба ж сама бурякова юшка втамує біль голоду?

— Може б і піти, — м'якне Свирид. Жінка радіє з рішення Свирида.

— Візьми он там (показує рукою) мішок, та витруси його добре, там буряки були. Якщо добре піде, то й два пуди візьмеш, та ще, може, борошном. Іди!

Горній зводиться з місця так важко, немов би його прибив хто до лави цвяхами. Потім відшукуює мішок, бере під пахву і йде з хати.

Жінка проводить його аж за ворота і, вернувшись, полегшено зідхає.

— Слава Богу, може усміхнеться щастя! А тим часом треба збігати до сусідки по дріжджі.

І вже заходжується поратися біля печі.

Свиридові хліба не дали. Сказали те саме, що він своїй жінці: „Поки план господарству не здамо — нема хліба”.

Ішов із порожнім клунком додому похмурий, лютий, як вовк, натомлені ноги ледве пересувались по теплій липневій землі, а руки теліпались, як два обрубки дерева. Тіло мліло з перевтомлення й голоду. Свиридові стало якось по-дивному соромно. Не тому, що піддався намовитись жінці, стільки передумати, піти до правління, просити, як жебракові, зароблений мозолистими руками хліб, а потім іти з порожніми руками. Ні. Це дурниці. Не один він ходить просити. Все село стало просячим, жебрацьким селом. Свирида пік інший сором. Сором збезчечення самого себе, приниження, знецінення. Чому ж би і в кого він має просити? Пощо? Хіба ж він гірший за того банькувато-го рудого Семена Злобова, який ніколи нічого не просить, але якому самі комірники все носять? А він ось іде, як дурень, обпльований, осміяний.

—Тьху! — сплюнув досадно.

Свиридове почуття сорому нагло перетворилось на лють і попади йому під руки будьхто цієї хвилини, роздушив би, як гниду.

— Мерзотники! — аж вголос проказав він і стиснув під пахвою клунок.

— А я кажу — гірше мерзотників! — прозвучав в унісон чийсь інший голос.

Свирид оглянувся. За ним теліпався Гордій Мазур.

— Сволочі, розбійники, злодії! — висипав зливу лайки Мазур, порівнявшись із Свиридом. —

Тиждень оббиваю артільні пороги, прошу дати авансом хліба — не дають. Ваш колгосп, кажуть, відстав у хлібозаготівлях, мусите перш за все план виконати. А хто моїх дітей годувати мусить? Хто, питаю? Планом їх годуватимуть, чи що?

Сусіди йшли тривожні й неспокійні. Мазур аж губи стискував від злості. А потім озирнувся навкруги і почав щось нечутне шепотіти Свиридові. Той похитав головою.

— Страшно, Гордію.

— Дурний! А здихати з голоду не страшно? А дивитись на висохлих дітей і на їх сльози не страшно? А з хати людей уночі забирати їм не страшно? Їм не страшно, а нам страшно. Дурний ти, Свириде!

За розмовою обидва колгоспники-прохачі й не зчулись, як вони минули свої хати і якоюсь невидимою інстинктивною силою опинились за селом, у полі, де стояла молотарка і гори насипаного зерна. Біля молотарки бовваніла постать колгоспного вартового.

Гордій і Мазур пішли другим боком.

*

Свиридова жінка вже засинала, стоячи біля вікна й виглядаючи чоловіка. Серце її тривожилося. Вона була вся бліда. Сльози навертались на очі.

— Щось мало статись, щось трапилося з ним, коли до такого пізна нема. Так би довго він з хлібом не барився.

Жінка терла долонею шибку вікна, хочаби вдивитися чимдальше, аж на вигін села: чи не

йде Свирид? Але за вікном, за кілька кроків, стояла темна ніч. Хоч наскрізь протри скло шиби — нічого не видно.

Аж у сінях заскрипіли двері, і жінка кинулась туди.

— Хто?

— Відчини, це я.

— Свирид!

Жінка відчинила хатні двері, і на поріг ступив Свирид. З високих, широких плечей скинув на долівку мішок хліба.

— Дали. Аж три пуди хліба, жінко. До розподілу прибутків стане. Тільки ти той, сховай, на всякий випадок. Люди тепер заздрісні, побачать — гомоніти будуть.

— Хай гомонять, Свириде. Не чуже ж, своє маємо, — радіючи мовила жінка. Надсипала зерно в миску, на кутю, покищо, а те змелеться.

— Звісно не чуже, своє, — ствердив Свирид, лягаючи одягнений на ліжко. — Стомився, жінко. Насип хоч бурякової юшки.

— Ти роздягнувся б. Стривай, я піджака скину.

Жінка взялася руками за Свиридового піджака і раптом скрикнула, голосно й розпучливо:

— Свириде! Боже мій! Боже! В тебе кров на піджаку! Лишенько ж **мое!**

Заголосила глухо, впавши на ліжко.

— Мовчи, дурна. Люди почують.

— Що ти зробив, Свириде? Що?

— Злобова Семена з Мазуром зарізали. Вартового обійшли і зерна набрали, а по дорозі Злобова зустріли. Поле оглядав. Нашого хліба пильнував, мерзотник.

— Це того з області?

— Того, — ніби байдуже сказав Свирид, підводячись із ліжка.

— Перестань. Візьми, обмий піджак.

— Що ж тепер буде. Свириде?

— Вже що буде, то буде, а на одного катюгу поменшало. Він заслужив на те. Сип юшки!

І Свирид узявся за вечерю.

Легенда про Григорів кожух

Легенда про Григорів кожух постала на Лівобережній Україні в часи колективізації та розкуркулювання українського селянства, в часи масового проведення так званих „торгів”, коли за невиконання пляну хлібоздачі держві селянина обкладалось непосильним податком, а потім розпродувалось його хатне майно на сільських „торгах” за принципом „хто більше дасть”. Ця легенда маловідома з причини великих арештів большевиками за ширення антисоветської пропаганди. Вона збереглась в небагатьох, які з періоду 30-их років большевицької окупації України донесли її досьогодні.

*

Районовий слідчий Мерзун провадив у селі Мар'янівці слідство в справі вбивства уповноваженого по хлібозаготівлях Коршунова. Вбивство було вчинене так загадково, що Мерзун мусів багато пріти над відшуканням виновника злочину. Але всі його сили і вміння в тому напрямі були марні. Найбільшу трудність справи становив той факт, що на тілі уповноваженого не було наймен-

шого сліду побиття, задушення чи поранення холодною або вогнепальною зброєю. Його знайдено в полі, на дорозі з Мар'янівки до районного центру, в санях, зодягненого в теплий, розкішний кожух. Не було також жадних слідів, які б стверджували присутність біля саней людини або слідів намагання стягти його з саней, пограбувати, чи щось подібне. Коршунов сидів у санях і тримав віжки в руках — мертвий.

Мерзун вдався по джерела встановлення виводника злочину до мешканців Мар'янівки. Зранку до пізньої ночі викликав він до канцелярії сільсовету людей та випитував, хто що може сказати з приводу виїзду Коршунова з села, чи супроводив його хто в дорогу, чи не гостив Коршунов у когось із селян, і чи не пив багато самогону.

Люди знизували плечима й сумно зідхали. Не за Коршуновим, ні. Забагато Коршунов залив сала мар'янівцям за шкіру, щоб за ним зідхати. Зідхали з тривоги перед карою, яка могла впасти на все село за загибель большевицького відпоручника.

Неохоче, ліниво йшли мар'янівці на слідство до Мерзуна, але мусіли йти. По селу групами збирались селяни, вголос і потай гомоніли між собою.

— Не інакше, як Божа сила впала на цього пройдисвіта.

— Непідходящий клімат для Коршунова в Мар'янівці. Задубів, як муха, на морозі.

— І сліду, слава Богу, не лишилось.

— Слава Богу!

Мерзун у допитах був до селян нервовий та брутальний.

— Хто вбив Коршунова? — лютився на допитуваного. — Хто? Як не видасте вбивника чи спрчинника смерти, все село козам роги крутитиме. Кажіть!

— Хто його знає, товаришу слідчий. Може, він сам себе вбив. Хто зна.

— Не глузуйте! Це вам легко не піде! Сволочі!

— А вже ж, товаришу слідчий, сволочі. Хто його зна!

Кликав іншого.

— Хто останнім був із Коршуновим під час його виїзду з Мар'янівки?

— Кириленко, голова споживспілки.

— П'янствували?

— Трохи.

Тягав Кириленка день-крізь-день — намарно. Випили по чарці, попрощались, і поїхав. Нічого більш не знає Кириленко.

Аж коли ще Мерзун провадив слідство, до нього потелефоновано з району, що даліше провадження слідства в справі Коршунова недоцільне, бо Коршунова ніхто не вбивав, а, як ствердила лікарська комісія, він замерз на холоді.

Ще більший розголос та здивування пішли по Мар'янівці й далеко за її околицями. Людина замерзла при кільканадцяти градусах морозу, в кожусі. Сенсаційна дивовижа!

Мерзун виїхав з Мар'янівки з почуттям людини, на чию голову вилито діжку кислого тіста.

І все ж йому знову довелось їхати до Мар'янівки і знову ж таки в справі загибелі другого комуніста, тепер уже голови райвиконкому Одинцова.

Смерть Одинцова сталась подібно до смерти Коршунова. Він також замерз, але не в полі і не в саях, а в автомашині, на подвір'ї райвиконкому, вибираючись їхати на село в справах викачування хліба. Замерз у тому ж кожусі, який по смерті Коршунова перебрав собі.

Для Мерзуна, старого большевицького слідчого, тепер уже не було жадного сумніву, що справа загибелі Коршунова й Одинцова ховається в зловіщому дивовижному кожусі, який, замість гріти, морозить людину. Але яка в тому сила? Мерзун не вірив у жадні чортівські забобони, а тут така оказія. Але не будь він Мерзун, щоб не розплутав до кінця клубок з кожухом.

Щоб перевірити діяння кожуха на людину, Мерзун ще в районі, у в'язниці ГПУ, викликав одного з в'язнів, велів йому одягтися в кожух і під вартою протримав його всю ніч на морозі. Коли ранком прийшов Мерзун до в'язниці, він був до краю здивований. В'язень був живий. ❖

— Чортівська справа! Одні в тому кожусі гинуть, інші ні. Що це може значити?

Мерзун вирішив встановити насамперед, чий це кожух, хто був його власником. Зробити це вдалось неважко. Кожух донедавна був власністю селянина з Мар'янівки Панька Григора. Коли на нього накладено великі податки хліба і він не всилі був їх заплатити, тоді його майно описано й передано на розпродаж, щоб за виторгувані гроші сплатити грошову кару державі за невиконання хлібоздачі. Під час торгів кожух дуже вподобав Коршунов. Скільки йому незручно було його купувати чи просто так брати, він дав гроші голові споживспілки Кириленкові, який і від-

купив той кожух, набивши найбільшу ціну. З тієї причини Коршунов з Кириленком і запили мого-рич.

Але що це все значить для слідчої справи, що це все значить для конкретного встановлення, що є причиною загибелі Коршунова і Одинцова?

Мерзун знову викликав до себе мар'янівців.

— Що ви знаєте про цей кожух? — питався він тепер вже лагідніше, показуючи на Григорів кожух, який привіз із собою з району і поклав на сільсоветському столі.

— Хто його зна. Нічого не знаю.

— Гм...

— Що є тепер з Паньком Григором?

— Нічого нема. Помер він. Правду сказати — замерз.

— Як замерз?

— А так, коли його розпродали і забрали в нього хату і все, що було в хаті, він довго жив у землянці за своєю садибою, поки й замерз там.

— Ще що?

— Більш нічого.

Кликав інших, все, до дрібниці, розпитував селян. Аж один із членів сільсовету порадив Мерзуніві:

— Ви спитайте сина Панькового, Григорового, значить. Син його тут, в домі безпритульних. Мерзун покликав Григорового сина, десяти-чи дванадцятирічного хлопця. Андрієм звався він.

Увійшов Андрій до сільсовету, де сидів слідчий, став несміло біля дверей, голову з білявим волоссям опустилши та шапчині вуха в руках мнучи. Зір очей блукав долі, намацуючи недопалки га-

зетно-махоркових „собачих ніжок”, папірос, плевки, згустки снігу з землею.

— Ти будеш Андрій Григор, син Панька Григора? — запитав Мерзун хлопця.

— Так.

— Це твого батька кожух?

— Мого.

Хлопець заблищав сірими очима. Закусив губи.

— Що ти можеш сказати про цей кожух? Батько ходив у ньому?

— Ходив. Поки мав його. А потім забрали його в батька. І батько помер без кожуха. Якби був кожух, жив би батько, а тепер не живе.

Хлопець затулював очі шапкою.

— Ну, ну...

— Не живе і казав перед смертю, що ніхто в тому кожусі не житиме з чужого роду.

Мерзун розширив очі:

— Як ти кажеш, що казав батько?

— Казав батько, як вмирав у землянці, що ніхто з чужого роду не житиме в тому кожусі. Всі, хто одягне той кожух, замерзатимуть, як замерз він роздягнений. Тільки свої люди не замерзатимуть. І батько, і я, і всі добрі люди не замерзли б у ньому.

Мерзун підвівся.

— А ти казав про це комунебудь?

— Ні, не казав.

— І не кажи. Будеш добрим хлопцем, як нікому не скажеш. Добре? Іди!

Хлопець пішов, а Мерзун став розглядати кожуха. Не йняв віри й Григоровому синові. А все ж сам кожуха надівати побоявся. Пізно увечорі спалив кожух у печі сільсовету й виїхав геть з села.

Більше Мерзун до Мар'янівки не показувався.

Пси

Він не бачив нічого. Він тільки чув, як за широкими вікнами великої хати хрипіла пісня. А ще чув, як над його головою гудів, як джміль, вітер і шумів шорсткою соломою. З тим вітром пробивався до стогу мороз і шукав його худе маленьке тіло. Здіймалася над селом хуртовина, скавучала, як пес, і бігла далі, у степи, яри та вибалки.

А за вікнами хрипіла пісня. Її тягли враз трое: Капітон Варламович Грижа з дружиною Світою та їх сусіда Сук. На широкому столі, що стояв посеред просторої кімнати, парували в тарілках пйроги, рожевіли смажені ковбаски, гусятина й свинина, вилискували квашені помідори, так, наче б щойно з грядки зняті. Свіжі повнобокi яблука пахли серпнем. Серед усього цього Грижиного достатку чепурилися пляшки вина, горілки та вишневої настійки.

Пили й співали Грижа, Світа й Сук, чекаючи на гостей з району. Світа раз-у-раз позирала на вікно й казала:

— Мабуть, з дороги збилися. Там таке надворі!..

Спорожнивши другу пляшку, всі трое забули про гостей, старанно взявшись за гуску. Грижа крякнув й крутнувся на стіліці:

— Ех, сволочі! Жаль скубе за серце...

— Заспокійся, Капітончику, — перебила Світа.

— Тобі не можна хвилюватись, з таким серцем. Кинь їх, хай їм грець...

Всі знали Грижин біль. Як відступали німці, Капітон Варламович з Никодимом Суком та ще двома односельчанами кинулися були до склепу залишеної одежі. Були вже біля склепу, як несподівано землею стрясли страшенні вибухи. Двох уламками мін було розірвано, а склеп з одежею спалахнув і на очах у Грижі згорів. Хоч ледве в живих зостався тоді Грижа, але жаль за знищеним добром на все життя, мабуть, залишив свій слід. Скільки то добра додалося б у Грижиному домі!

— Ех сволочі! Під самою ложечкою смокче...

Сук підсунув Грижі чарку:

— Ковтни, Капітоне, воно й смоктати переста-

•не.

Перехилив, тільки в горлі булькнуло.

Світа біля Никодима звивалася, ніби ненароком тулячись грудьми до його плеча: „Ух, якби ти знав, Никодиме, що ти й досі у Світиному серці сидиш, як розпечений цвях!”

Капітон, запихаючись огірком з медом, не помічав того, та й на дідька воно йому здалося? Хіба може бути щось солодше ось за цей мед, або смачніше ось за цю гусячу печінку?

Не любила свого чоловіка й Світа. Жили, аби жити. Капітон мав багато інших жінок у селі, а Світа — чоловіків.

Сук раптом звівся з місця: у дворі загавкали пси. Світа попросила Сука сидіти, а сама вийшла з хати. На подвір'ї нікого не було, тільки вила хур-

дерлиця та гавкали пси. Світа відчинила хатні двері і впустила обох їх до хати.

— Таке надворі знялося, що й собаці ніде подітися. Нехай у хаті побудуть, зогріються трохи. Де вже тим гостям бути...

Грижа задоволено засвітив очима й потягся руками до псів.

— Мої хороші, мої бідні... Їсти хочете? Правда? О, звісно, ковбаски хочете.

І Капітон узяв з тарілки пару ковбасок і кинув псам. Ті жадібно кинулись на м'ясо. Очі псів горіли задоволенням. Сук потирав руки й сміявся:

— От псячина! Як і людина, любить їсти.

Грижа виліз з-за столу й присів до псів; він підсунув їм по пирогу, гладив їх рукою по спинах, туплячись своєю головою до їхніх, і на стіні ворушилися три тіні — дві псячих і Грижина голови...

— Мої хороші! — говорила Грижина голова до псячих.

— Мій гарний песику! — шепотіла Світа до Никодима, доки Грижа тішився з своїми друзями.

Але раптом з сіней долетіло якесь шарудіння, щось грюкнуло — упало відро. Грижа відірвався від псів, підвівся з підлоги і пішов до дверей. Пси попідводили вуха.

— Піди глянь, Світо! — повернувся Грижа.

— Мені страшно, Капітоне.

— Ох, темінь така там... Може б ви, Никодиме. Ви ж молодший...

— Господареві краще б...

Але вже нікому не треба було йти. Двері повільно прохилилися й на порозі з'явився хлопець, років дванадцять. Він був без кашкета, в довгих широких штанах, халощі яких волочилися

по землі, а плечі прикривала подерта піджачина. Очі були холодні й каламутні, як і все його темнозелене обличчя. Але вони враз просвітлили, коли побачили на столі ковбаски, пироги і яблука. Його бліді уста беззвучно заворушилися.

Грижа підійшов до хлопця й, закривши за спину руки, спитав:

— Ти чий будеш?

Хлопець мовчав, а його очі все дивилися на стіл. Він затрусився.

— Ти чий, питаю, будеш?

Дитина розтулила уста і ледве чутно проказала:

— Горбатенків...

— Горбатенків? Та це ж Юрко, Горбатенка Кузьми син! Чуєш, Світо? Того самого Кузьми, якого я ще перед війною до тюрми запакував. А, хай тобі!... Я думав настояща дитина. Іди, хлопче, куди твій батько пішов. Хай рід ваш увесь вигине — не дам. Іди...

Хлопець ніби й не чув Грижиних слів. Стояв, як кам'яний, дивився на заставлений їстивом стіл. Мовчки підійшли до дитини пси і стали лизати його зимні руки. Легкий струмінь тепла від того лизання пішов по холодному змореному тілу. Пси дивилися на хлопця повними жалю очима і все лизали.

І тоді кремезне Грижине тіло враз подалося вперед. Грижа схопив дитину за плечі:

— Іди з-перед моїх очей!...

При тих словах він відчинив двері й штовхнув хлопця в глибоку темінь.

Ще дужче затужила хурдерлиця, шарпаючи віконниці Капітонової хати, звідки долігала захрипла пісня...

Сльози на квітах

Коли затих у класі гамір, учитель сказав своїм учням:

— А тепер приступимо до малювання. Кожний з вас намалює те, що вам найкраще може вдатися.

Учні заходилися малювати. В класі було надзвичайно тихо. Навіть чути було, як шелестять по папері олівці. Всяк малював своє. Той великий камінний будинок школи, навколо якого розрослися широкі липи, той пастуха біля корів, що розлігся на зеленому горбу біля узлісся, той сизокрилий голубів, що розбіглися по току, визбируючи зерно, той... Найрізноманітніші образки вирисовувалися з-під зелених, фіялкових, синіх, червоних, брунатних, жовтих та інших олівців. І кожний учень радів з свого мистецького доробку, бажаючи якомога скорше похвалитися ним перед учителем, а потім удома перед батьком і матір'ю, сестрами та братами.

Тільки русоволосий, маленький, мабуть чи не найменший у класі, Юрко Шемет сидів засмучений над своїм клаптем паперу. Іноді він відривав погляд від свого малюнку й довго дивився широкими, світлими очима в вікно школи, за

яким голубіло прозоре небо й зеленіли акації та липи. Тоді учитель звертав увагу на Юрка й гукав:

— Шемет! Чому ти не малюєш?

Юрко отямлювався, прокидався, мов зі сну, і знову схилився над малюнком.

Діти, закінчивши малювати, поспішали з малюнками до вчителя і, подаючи йому їх в руки, зупинялися й допитливо дивилися в учителеві очі, чекаючи від нього присуду. Але вчитель мовчки брав малюнки й складав їх на столі. Розчаровані учні верталися на свої місця.

— Оцінки одержите завтра, — говорив своїм учням учитель.

Можна собі уявити, які то були муки для дітей, чекаючи на оте вчителеве „завтра”.

Нарешті всі вже закінчили свою роботу. Лише Юрко Шемет все ще сидів над своїм малюнком. Тоді вчитель устав з-за столу й підійшов до Юрка.

— Що ти так тут довго малюєш? — запитав він хлопця.

Юрко глянув на вчителя. Його очі були вологі, як перед сходом сонця вологі від роси волошки.

— Квіти, — тихо відповів Юрко.

Учитель справді побачив на Юрковому папері намальовані квіти — фіялки. Розмальовані кольоровими олівцями, вони були ніби живі, справжні, щойно принесені з лісу й покладені на білий папір. Учителя вразила Юркова майстерність уміти так гарно малювати квіти.

— Які чудесні! — захоплено, але тихо вимовив учитель.

Цікаві діти оточили Юрка і вчителя та заздрісно дивилися на Юркові фіялки.

— Але що це на квітах? — трохи згодом запитав учитель Юрка. — Білі крапельки... Роса, либонь. Як тонко підхоплено красу ранкових квітів!

— Це не роса, — опутивши голову, відповів учителеві Юрко. — Це сльози моєї матері.

— Чому ж сльози і чому саме матері, та ще й на фіялках?

— Колись я приніс із лісу додому фіялки, — повів учителеві Юрко. — Поставив був їх на вікні. Другого дня прийшли до нас міліціонери. Вони були з пістолями. Щось довго шукали в хаті, а потім взяли мого тата й повели кудись. Коли я підбіг був до батька, один міліціонер сильно мене вдарив і я впав на поріг хати. Я тоді дуже плакав і питав матір, за що взяли батька. — Мати мені сказала: „Твій батько куркуль, сину“. І сама почала плакати. Я й досі не знаю, що воно за слово „куркуль“, тільки знаю, що моя мати часто стояла над вікном і плакала, і її сльози падали на фіялки, що я їх приніс із лісу. От я їх і намалював тепер.

Діти, почувши Юркове оповідання, тихо розійшлися, засмутившись й собі. В класі стало ніби мертво. Тоді вчитель підвів хлопця з місця і рукою показав на двері:

— Вийди з класу! В радянській школі таких малюнків не малюють!

Юрко вийшов з-за лави й попростував до дверей. В руках ніс щойно намальовані квіти. З його очей падали на ті квіти сльози й зливалися з маленькими білими крапельками на папері — намальованими материними слізьми.

Зречення

Грицько Гніт завів Андрія аж на леваду, вниз до річки, що тихо, мов дівчина шовковою сукнею, шелестіла між очеретом. Зайшли в глухий кут берега, де ніхто, хібащо крім рибалки, не буває. Посідали, а потім порозлягались на зеленій, аж цупкій, траві, горілиць, ноги мало не у воду спустивши. Річка пахла куширями, водяними ліліями та іншою річковою рослинністю. Було свіжо і чисто, і легко в повітрі. Над хлопцями, в синьому шатрі неба, висіло широке червоне сонце, ніби хто з землі кинув туди добру половину розрізаного херсонського кавуна і приліпив.

Гарно на леваді влітку. Отак лежав би в пахучій тиші на м'якому трав'яному березі і мріяв безкінечно. У мріях шукав би насолоди, втіхи, розради, щастя.

— Щастя! — усміхнувся Андрій і перевернувся на бік, поклав голову на долоню обіпертої об землю ліктем руки. Пальцями ворухив у чорній густій, як куц чагарнику, чуприні. — Може б і можна було мати щастя, коли б інакше життя повернулось, коли б Андрій удосталь мав оцього земного простору, оцих пахоцїв зеленої левади, сонця, усієї тієї краси, що навколо нього. А го-

ловне, коли б він мав удосталь простору своїм думкам, своїм діям, праці, вчинкам, бажанням, намірам, одне слово, простору всьому, що виходило б від нього, семиклясника Андрія Хорошуна, сина єдиної, мабуть, такої старої в селі вдови-матері — Марії Хорошун. Тоді б він сам шукав власного свого щастя і щастя своїй матері. А так — він не може. Бо від нього нічого не залежить, бо всім ним керує не його власна воля, а воля інших, воля групи людей, воля комсомолу. Він навіть ось сюди, на оцей берег річки, прийшов не з власної волі, і не з власної волі прийшов удвох, із Грицьком Гнітом. Може він сам не хотів би іти саме сюди, в оце безлюддя, яке йому й так набридло. Може він пішов би он туди, де чути сміх хлопців і дівчат, які купаються. А так мусів іти, бо прийшов до нього Гніт — секретар комсомольської ячейки — і сказав піти з ним на „важливу” розмову.

— Я хочу з тобою говорити, Андрію, — запропонував пів години тому Гніт. — Але говорити, сказати би, по душах. Це діло таке, Андрію, що слід над тим тобі добре призадуматись. Сьогодні неділя, гарний день, пройдемося на леваду, до річки, там і поговоримо.

От і прийшли, і розляглися на траві, і Андрій давно готовий слухати Грицька, а він лежить собі, заплющив очі до сонця, як підсвинок, і словечка з уст не випустить.

— Чи спиш уже? — тербнув Андрій за руку Грицька.

— Та ні. Я оце лежу й думаю, як воно люди дістають ордени, медалі. Інтересна річ, Андрію. Уяви собі, десь далеко, в Москві, радянський уряд

вирішує дати тобі нагороду — орден Леніна. Вістка ця, як метеор, облітає весь край. У нашому селі усі здивовані. Андрій Хорошун і орден Леніна! А потім ти йдеш по вулиці з тим орденем, а на тебе всі дивляться, всі задивляються, дівчата аж очі мружать. От якби таке було!

Андрій відвернувся від Грицька.

— Чи не для того ти привів мене сюди, щоб орденем нагородити?

І засміявся, голосно, дзвінко, аж очерет захилився.

— Ти не смійся, Андрію. Це може бути. Тільки треба заслужити. А хіба ми не можемо до цього дійти? Хіба ми...

— Слухай, Грицьку, — знетерпеливився Андрій. — Не запускай мені арапа, ти говори до діла, чого ти мене сюди привів, що хотів сказати?

Грицько ніби тепер проснувся. Провів рукою по обпеченому сонцем, аж облізлому, червоному обличчі, тернув по очах.

— Ага, я хотів з тобою говорити. Певно, що так. Тільки ти той, вислухай, не перебивай.

— Та вже ж. Кажі!

Хлопці повернулись один до одного обличчям. Грицько мав таки чималу цікавість.

— Ти, Андрію, вже три роки в комсомолі. Цього року кінчаєш сільську школу, добре вчишся і з тебе були б люди.

— Ну?

— Але тобі на перешкоді стоїть одна річ. Розумієш, одна, сказати би, дрібна, пустякова річ.

Андрія взяв такий нетерпець, що він готовий був ударити Грицька в пику, аби той швидше вже говорив по суті та не тягнув його за печінки.

— Та що ж уже, нарешті, ти хочеш?

— Ти мусиш зріктися своєї матері.

Ці слова секретаря комсомольської ячейки Грицька Гнота впали на голову Андрія Хорошуна так, як на безпечну і спокійну людину під час подорожі в тихому лісі упало б на голову ціле дерево. Приголомшений тим ударом, Андрій навіть не ворухнувся, не здригнувся — застиг у позі, яку він прийняв перед виголошенням тих слів, як виліплена з глини статуя.

— Як ти сам знаєш, твоя мати — багачка, куркулька. Коли б твого батька не розстріляли ще в революцію, вона, а може й ти з нею, разом пішли б на Сибір чи Соловки. А так, як вона вже стара, то її й тримають, хоч усе ваше добро, куркульське, значить з прилюдних торгів розпродане за несплату державі боргів. Тебе ж радянська влада нищити не хоче, а навпаки, хоче допомогти тобі, бо ти ще молодий і зелений, і що ти в тому винен, що твої батьки багаті? Ти тільки зречися матері, та й батька колишнього, зміни своє прізвище на інше, напиши про це в газеті, і дорога тобі всюди буде відкрита.

Статуя — Андрій поворухнулась. Очі налились тривогою. Вони дивилися вниз, в траву, що теж немов заворушилась, чи то від вітру, чи від важкого Андрійового подиху. Андрій спостеріг серед трави велику комаху, яка кимось, може й ним або Грицьком, роздушена. Біля комахи зібралось багато маленьких комашок, які бігали то в один, то в другий бік. Потім узяли її й потягли кудись. „Мабуть, мати їхня, — подумав про себе Андрій. — Комахи, і ті шанують свою матір”.

— Ну, чого ж мовчиш? — перебив Андрійові думки Грицько.

— Зректися, кажеш, матері? — глухо, немов злякано запитав Андрій. — А потім піти великим шляхом науки, кар'єри, слави, аж до ордена Леніна? Правда? Оце, мабуть, тому ти й натякував про орден? Десь далеко, в Москві, радянський уряд нагородить мене за подвиги й чини орденом Леніна, і полетить ця вістка по всій країні, потім ітиму я вулицею села з орденом, а мати одвернеться, затулиться платком і плакатиме, проклинаючи свого Андрія. Як це гарно, Грицьку, га? А дівчата не жмуритимуть, а закриватимуть очі та тікати-муть від мене, бо Андрій Хорошун, скажуть, рідної матері зрікся. Як же це ти, Грицьку, думаєш? Що? І оце ти на таке важливе діло мене кликав?

Андрій дивився на Грицька таким поглядом, ніби от-от мав ухопити його обіруч і кинути в річку.

Грицько ні трохи не зворушився Андрійовими словами. Навпаки, цілком спокійно, холодно і тупо дивився малими рудими очима на Хорошуна. Здавалось, він не розумів Андрійових слів. Вони були для секретаря такими важкими до зрозуміння, як би першоклясникові підсунути пітагорову теорему. І він з таким же спокоем і такою холодністю говорив Андрійові далі:

— З матір'ю ж тобі не вічно жити. Якщо сама не вмре, то всеодно власть разом із тобою вишлють геть. А що тобі з того за користь? Що ж тобі дорожче — радянська влада, чи мати? А вконець-концов, я тобі інакше скажу, товаришу. Як не зречешся, то виженуть тебе і з школи, і звідусіль, ще й до тюрми можуть засадити, як сина розстріляного за контрреволюцію батька. І ти не

один такий будеш. У нас ще є такі. І всі таке мусять зробити, бо така, коли хочеш знати директива з району прийшла. Всі куркульські сини й дочки повинні зрікатися своїх батьків-куркулів. Понімаєш?

— Цілком, — опутив голову Андрій. — Усе розумію. Так розумію, як розумію, що ми лежимо з тобою на траві, а не на дровах, але нам, здається, вже час іти. Пізно вже.

— А на комсомольські збори? Дивись, щоб був. Та подумай добре, що я тобі кажу.

Хлопці звелися з місця. Андрій побачив на своїй сірій сорочці здоровезного сірого павука, який ліз майже непомітно, і з досади роздушив його пучкою пальців.

— Тьху, гидота! — витер руку об штани. — Я піду он туди понад бором сам, — сказав Андрій і рушив левадою в бік чорного бору, за яким стояла його хата.

*

Хоч скільки турбот та клопотів мала досі Марія Хорошун, Андрійова мати, але такою неспокоїною та тривожною ще не була. Дотепер хоч між люди куди вийде, було, просто сонця погріється на присьбі у дворі, а тепер усе в хаті та в хаті, ніде на людське око не покажеться. Сусіди не раз питають Андрія, що з старою, чи не занедужала, чи не вмирати зібралась часом. Андрій нічого не каже, тільки плечима знизує. Та й матері він ні слова, немов мову йому відібрало. Забіжить на кілька хвилин, ухопить хліба та й біжить кудись. Материнське серце чує, що щось недобре, щось лихе коїться навколо неї, а не знає, що саме,

з якого кінця те лихо прийде в хату. Ходить самотня по хаті, як сліпа, нічого не бачить, не чує, не знає.

— Чого ж ти нічого не скажеш, сину, що між людьми робиться, які новини та чутки ходять? Щось недобре себе чую, Андрію. І чому ти хати не держишся, хоч би поговорив коли зі мною?

Вимовляє отак мати Андрійові, як появиться він у хаті, а Андрій, як кам'яний. Мати сідає тоді на лаву й плаче тихо. Ночами мало спить. І часто чує, як Андрій приходить ночами, засвічує лампу в другій хаті, і щось робить там.

— Що ти робиш, сину? — хоче запитати, але не наважується, жаль тривожити синів спокій. Адже він навчається в школі, щось читає, пише, може, дасть Бог, здобуде науку, вийде в люди, то хоч йому легше буде.

Однієї ночі не стрималась, устала з ліжка, пішла до тієї хати, де сидів Андрій. А він саме дописував свою заяву, адресовану до районної газети. Вже кілька днів мучився над папером, ніяк йому не йшло писання: то чорнило розлазилося по папері і робило якісь дивовижні плями, в яких Андрій не раз ніби бачив чортів, хижих звірів, звіроподібних людей і іншу всяку нісенітницю, то перо немов би затупилося й не йшло по папері, то ще якась біда. Аж це чисто і гарно вивів літери, хоч вони видавалися Андрійові якимись великими, довгими, як стовпи, на яких висять гаки і люди. Страшні літери повиводив Андрій:

„І ПРОШУ ВІДНИНИ НЕ ВВАЖАТИ МЕНЕ
СИНОМ БАТЬКА ХОРОШУНА ІВАНА І
МАТЕРІ ХОРОШУН МАРІЇ”...

Крізь ледве прохилені двері мати побачила, як

син пильно щось пише, та й поступилась назад.

— Хай пише, не перебиватиму. Вже ж то му-
сить науку скінчити.

Та й знову лягла. А ніч така довга, що й ранку,
мабуть, не дочекались. Коли ж Андрій спатиме,
що так довго засидівся?

А коли почувла, що Андрій заснув, пішла до
його хати. Засвітила лампу, підійшла до нього й
сіла біля ліжка, і так якусь часинку дивилась,
надивлялась на нього. Бо ж так мало бачить його!

— Сердешний! Як він змарнів! Чи, може, дів-
ку яку полубив так міцно, чи що йому таке при-
трапилось?

Зігнулась над сином, поцілувала в чоло, та й
відійшла геть. Вертаючись до себе, зупинилась
біля столу. На столі лежала Андрійова заява. Ма-
ти взяла папір у руки і теж поцілувала.

— Задачі, мабуть, якісь рішає, — подумала, бо
читати не вміла. — Дай, Боже, сину!

Та так голосно проказала ці слова, що Андрій
аж прокинувся зі сну.

— Чого ви тут, мамо?

— Нічого, сину. Спи. Я тільки перевірила, чи
добре ти вкритий. Вікно ж, либонь, навстіж від-
чинив. А воно і влітку вітром може продути. Чу-
єш, якою вологістю від річки тягне?

Пішла, й заснула, врешті.

Андрій закутав голову рядном і вже більше не
спав аж до ранку, хоч як не перемагав себе. Ті
материні відвідини, перевірка, чи добре він укри-
тий, навіяли Андрійові якусь особливу тугу,
особливий біль.

— Чи ж знає вона, що в тому папері написано,
який вона напевно бачила, але якого не могла

прочитати? Чи знає вона, мати, яку смертельну рану готує їй рідний її син? І для чого ж це робити? Комахи вбиту комахи рятували, а він же не комаха! Хіба ж у нього таке серце, як в комахи? Він же вигодувався і виріс при ній, при матері, ні при кому іншому; він би загинув без матері, як щеня. За що ж така страшна помста за добро материнське?

Чому він, Андрій Хорошун, не має простору для волі своєї, для вільного діяння, як він хоче, як йому серце і розум каже? Невже ж воно каже зрікатися матері? Це ж директива так каже, Гніт так каже, а не його, Андрійова воля і сила, серце і розум. Але хіба він уже такий безсилий, хіба він такий нікчемний, щоб не міг по-своєму робити? Чому він мусить робити так, як йому не хочеться так робити? Чому?

В другій хаті застогнала чомусь мати. Чи їй приснилось щось недобре, чи здоров'я покидає? Чи, може, вона вчула невіголошені вголос Андрійові думки?

Андрійові холодно стало. Влітку під рядном, а ніби аж трясти ним почало. Розкутав голову, хотів був устати і вікно зачинити, аж глянув, надворі —ранок. Крізь відчинене вікно дув вітер, видно з левади, з того місця, де Андрій говорив у неділю з Грицьком Гнотом, звідти ж сунули олив'яні хмари. Потім линув дощ. Такий великий, з вітром, із градом, що аж стіни хати захиталися. Вітер сипнув дощем аж до середини, на стіл, де лежала Андрійова заява-зречення, так, що аж папір злетів зі стола та мокрий упав на підлогу. Андрій зачинив вікно, підняв заяву і простяг пе-

ред свої очі. На списаному папері немов вималювались якісь фігури, потім вони чимраз ставали виразніші. Ось стояв Андрійв батько, розхристаний, без шапки, із розкуйовдженим волоссям, а побіч нього — мати, висока, горда, молода ще, з малою дитиною на руках — Андрійом. Перед усіма ними стояв якийсь чоловік у галіфе, зеленій гімнастерці і націлювався з рушниць стріляти. Андрій ухопив за руку чоловіка, що стріляв, і з усієї сили вигукнув:

— Не стріляйте, не стріляйте!

— Сину мій, що з тобою? — почулося з тієї хати, де спала Андрійова мати. — До кого ти гукаєш, Андрію?

І ввійшла до Андрія, який стояв посеред хати з затисненим у руці аркушем паперу.

— Це я так, мамо. Ми готуємо в школі п'єсу і я ролю таку вивчаю. Ви не читали, ви не могли, правда, читати, що я писав учора на залишеному тут папері?

— Ні, не читала, і не могла читати, сину.

— Ну, от і добре. Дайте я вас поцілую, мамо.

Андрій обійняв матір і поцілував. І матері так тепло та легко стало від того поцілунку, що аж усміхом уся зайнялась.

*

За кілька днів у сельбуді відбувалися комсомольські збори. Перед зборами знову до Андрія підійшов Гніт.

— Ну. Надумався?

— Ні.

— Сволоч ти після цього, а не комсомолец! Я за тебе розпинаюсь, як за путню людину, а ти

боїшся матері зректися. Та ж вона куркулиха, глитайка, а не мати. Рано чи пізно радянська влада знищить її, як моклицю!

Гніт уже не чекав, що відповідь йому на ту гарячу лайку Андрій Хорошун. Розіпхнув гурт хлопців, які залицялися до дівчат, гризучи соняшникове насіння та спльовуючи лушпиння на підлогу, від якого аж шелестіло під ногами, — розіпхнув, і подався за стіл, що стояв на сельбудівській сцені. Андрій усівся на задній лаві, де розмістилися ще кілька хлопців та дівчат. Комсомольців було небагато, всі вони сиділи рідко, так, що багато місць посередині залі було порожніх. Гніт сказав усім присунутися ближче і тут же відкрив загальні закриті комсомольські збори. Пропонуючи обрати президію зборів у складі трьох осіб, Гніт звернувся до присутніх по кандидатури.

— Андрій Хорошун, — вигукнув хтось із залі.

— Хорошун! Хорошун! — підтримали інші.

Гніт линув на ту гаряч пропозицій відро холодної води:

— Хорошуна не можна. Діло одне тут є. Не можна, — пояснив секретар ячейки.

По залі пройшовся шепіт, як шелест хліба перед грозою.

Андрій тепер виразно знав, що сьогодні на зборах мова мовитиметься про нього. І він добре вже собі уявляє, як ось підведеться з-за столу свинячий Гнотів писок і почне хрипіти, зудіти над вухом про Андрійову нерішучість, про відхил від лінії комсомолу, нарешті, з усіх сил ганьбити його матір, немов би вона вбила або зарізала кого. Аж Гніт підвівся, висякнув носа в якусь темнозеле-

ну хустину, випучив наперед груди, наче б з-заду йому кілок у спину хто впхав, махнув правою рукою до присутніх і почав говорити. Говорив так, ніби в роті в нього був моторовий язик: швидко, гостро і голосно. Почав від вчення Карла Маркса і Леніна і скінчив таки на Андрійові Хорошунові.

— Моя послідня пропозиція, — сказав Гніт, — ізключить із комсомолу Андрія Хорошуна, як си-на розстріляного батька за контрреволюціонную деятильність і матері-куркулихи. І характеристику куди слід. Або нехай дасть отут на зборах чесне комсомольське слово, що він зречеться і батька, і матері, і фамилію перемінить. Инакше — плохо буде.

У залі стало так тихо, ніби отим „Инакше — плохо буде” Гніт позав’язував усім обличчя, так, що й віддиху нічийого не чути. І сам замовк, пригнувся над столом. Аж ось серед тієї тиші прозвучав Андрійів голос: „Дайте слово”, а потім полився, як шумке джерело гірського струму:

— Товариші! Від мене ось тут вимагається зречення рідної матері моєї. Я вже думав над цим, думав до божевілля, аж ночі для мене ставали суцільними привидами немилосердного жаху. Я вже брався був до заяви... Але ж зрозумійте мене, як мені зректися тієї людини, яка привела мене на світ і яка кров’ю своєю вигодувала, виплекала мене, теплом свого серця і душі обігріла, любов’ю безмежною вилеліяла. Яка ж це на світі правда, коли треба роду свого зрікатись? Ким же я тоді стану, товариші?

— Без агітації, товарищу Хорошун! — перебив Андрія Гніт. — Я вам не даю більш слова. Хто слідуєчий?

— Нехай Хорошун закінчить! — вигукнув хтось.

— Я хочу говорити! — підвелася з місця Маруся Ситник. — Коли казати правду, Андрій правильно каже. Це ж сором перед людьми — зрікатись матері рідної. А хіба в нас Андрій один? У мене теж мати і батько багаті, то й мені через це зрікатись їх? І Остап Чалий, і Марія Смик — багато таких... Я пропоную відкласти це з порядку денного.

Дівчина зашарілася, кинула дивний погляд на Гнота й сіла.

Андрій присунувся ближче до Марусі, потис її руку і шепнув тепло: „Дякую, Марусе”.

Гніт розпалився:

— Це ви, товаришу Хорошун, розлагаєте інших комсомольців, підбурюєте їх. Я вас прошу подати до президії комсомольський квиток!

— Нема такого рішення зборів, товаришу секретарю!

— Є така директива з району. Кладіть квиток сюди!

Андрій звівся і, не застановляючись, витяг з бумажника комсомольський квиток і подав його президії зборів.

— Натє! Плакати за ним не буду. А матері на комсомольський квиток не розміню. Бувайте здорові, товаришу Гноте!

Андрій Хорошун залишив залю. Гніт, увесь червоний, як буряк, спітнілий, розпатланий, гукав до присутніх триматися порядку, бо в залі зчинився галас, метушня, сварка. По Андрійові до столу президії мовчки підійшла Маруся Сит-

ник, Остап Чалий, а далі інші комсомольці й почали собі здавати комсомольські квитки.

— Беріть, при нас нехай лишаться матері, — гомоніла розбурхана Андрійовими та Марусиними словами молодь.

Коли Гніт розкрив рота, щоб ще щось сказати, в залі не було вже нікого. Тільки по встеленій лушпинням соняшникового насіння підлозі з кута в кут перебігла миша. Навіть члени президії зборів тихцем зникли. Гніт залишився сам, над купою накиданих на стіл комсомольських квитків. Він витяг знову хусточку, висякався, обітер піт з чола й голосно промовив:

— Саботаж!

В дорозі

Юрко спинив підводу і знехотя сказав: „Сідай-те"! А про себе подумав: „Щоб на вас болячки посідали, як маю все возити. Молоко до молочарні вези, зерно на зсиппункт вези, красноармейця на дорозі підбери — вези, воду на поле вези, все вези та й вези... Вже очі забули, як спитьсья..."

Юрко при цій думці згадав одну химерну історію, від якої аж смішно стало. Віз він якось на елеватор зерно, худа конячка ледве ноги волокла, а тут по дорозі причепились три красноармейці: „Підвези, малий!" Шкода хлопцеві було коняки, але що поробиш — їхня влада, то й мусиш везти. Сіли вони на мішки з зерном та й їдуть. Аж Юркові так захотілося спати, що він мимоволі заплющив очі й задрімав. Конячка, відчувши Юркове безвладдя, повернула з дороги на межу. Красноармейці сіпнулись до хлопця:

— Ти куди, малий, повертаєш? Може до партизанів із цим хлібом завертаєш? Ти гляди нам, браток!

І в цей час котрийсь із красноармейців зсунувся з мішка і впав з підводи на дорогу. Двое його товаришів розсміялися, а Юрко й собі. Юрків пасажир теж, мабуть, заснув.

А тепер от знову якийсь із гвинтівкою та ши-

рокими пагонами на зеленій сорочці пристав, як реп'ях, — „підвези”.

Вибоїста бита дорога тяглася від села до зсип-пункту через горби і яруги, обабіч яких стояли чагарники, а далі — ліси. Красноармійцеві було, очевидно, нудно сидіти мовчки і він зачепив хлопця:

— Скільки ж тобі років, малий?

Юркові аж досадно стало від отого слова „малий”. Малий та й малий, ніби вони іншого слова якогось не знають.

— Дванадцять.

— І ти оце потрапиш такі мішки возити?

— Потраплю...

— До школи ходиш?

— Ходжу...

— Належиш до піонерів?

— Належу...

— Добрий з тебе хлопець. Колись великою людиною будеш.

— Не буду.

— А то ж чому?

— Бо великому ще більше треба буде возити...

Но!

Хлопець цвѣохнув батогом над випнутим хребтом коняки, ніби той його рух додасть тварині сили. Коняка ні трохи не прискорила ходи. Сонце так пекло, що Юрко наче б ще дужче зісох. Він сидів спереду підводи, як тоненький мухомор, у полотняних пофарбованих штанах і блазенькій ситцевій сорочці, від бруду якої тягло смородом.

— А ви довго ще у нас будете? — раптово запитав Юрко красноармійця.

— Довго.

Хлопець зідхнув, цвѳохнув батогом, так, ніби в тому коняка була винна.

— Но!

Підвода покотилася трохи швидше, але нараз Юрко запримітив попереду якусь нову людину, але вже в цивільному. Порівнявшись з підводою, людина гукнула:

— Ей, ти, хлопче, чи не підвезеш мене?

— Тпру! Сідайте!

„Цей уже каже „хлопче” — подумав Юрко і пильно придивився до чоловіка. Він був одягнений у звичайний сільський одяг.

— Далеко їдете, товаришу? — запитав чоловік у красноармейця.

— До Степанівки.

— А самі здалека?

— З Рязані. А ви?

— З Гордіївки, сім кілометрів від Рівного.

— Працюєте?

— Атож. Усі тепер працюємо. Жнива, заготівля, самі знаєте. У Рязані теж жнива?

— Да.

— І чого ж вас занесло з Рязані аж на Волинь? Дома, не бійсь, жінка?

— Еге, жінка. Через клятих партизанів Бандери жінці, товаришу, не рад.

— А в Рязані теж партизани?

— Рязань не Україна, товаришу. У Рязані чортового батька будуть партизани. Там, товаришу, свої люди.

— А українці, кажете, чужі?

Красноармеець засовався на мішку.

— Чужі? Гірше ніж чужі. Кожний чортом ди-

хає на Росію. Мале й велике — всі одним духом дишуть.

— Бо й дихатимуть, коли все вози та й вози, — обізвався зненацька Юрко. — Тут ось уже немов рук немає від тієї возні. А їсти нема чого. Мішки з зерном возити потрапиш, а їсти не потрапиш. От чудасія! І штанів нема, сорочки нема. Нічого нема.

Красноармеець скривився.

— Піонер, кажеш? Поганий з тебе піонер. Сказано — всі українці такі. Як же тут без Рязані?

Юрко знову цвюхнув батогом. Коняка не квапилася. Юний візник і два його пасажири мовчали. Потім чоловік у цивільному спитав красноармейця:

— А багато вас у Степанівці?

— Много.

— Гм... У Гордіївці теж много...

— А зерна на елеватор нема кому возити, — встряв Юрко.

Чоловік усміхнувся.

— Запальну душу, хлопче, видно маєш. Може колись і ти з військом у Степанівці стоятимеш. Добрий вояк був би з тебе!

Юрко з похвали втішився і весело зиркнув на чоловіка.

— Вояком хотів би бути, тільки не таким... Но!

На закруті дороги, що повертала до елеватора, рязанець із пагонами і крісом зіскочив із підводи й гукнув услід хлопцеві:

— Спасібо, малий, що підвіз, — і зник.

Чоловік гострим зором провів красноармейця.

— Много кажеш, у Степанівці? У Гордіївці

теж багато, у Рівному ще більш... Добре обсаджено. А ти, хлопче, кажеш, піонер?

— Еге, — ліниво відповів Юрко.

— Теж рязанець?

— Неправда. Я про рязанців уперше чую. Я волиняк, як і мій батько. Ви ж теж волиняк, правда, дядьку?

Чоловік знову посміхнувся.

— Правда, хлопче. І волиняк, і українець.

— Я теж українець, — сказав Юрко дещо з погордою.

Розмова, можливо, тривала б далі, але наближався елеватор і чоловікові треба було покидати хлопця. Чоловік так само спритно зіскочив з воза і вже стоячи на дорозі кинув Юркові:

— І волиняк, і українець, і повстанець, партизан я. Пам'ятай про українських партизанів, хлопче! Пам'ятай і жди. Ми ще прийдемо!

Останні слова долетіли до Юрка вже тоді, коли чоловік був близько чагарника. Звідти він помахав рукою хлопцеві, а потім зовсім зник.

На дорозі до елеватора залишився сам Юрко із мішками зерна та худю конякою. Поодалік за ним їхали ще підводи, везли з колгоспу хліб державі. Юркові стало надмір боляче, як ще ніколи не бувало. Молоде серце щеміло, билосся хутше, як завжди, в голові роїлися неспокійні бентежні думки.

— Чому ж він раніше не сказав, що він партизан? Так багато чув і ніколи не бачив партизанів Бандери. А тут їхав, говорив з ним, сидів поруч нього... Коли б сказав, хліба на дорогу дав би.

Юрко розгорнув зав'язану хустину і витяг звід-

ти шматок житнього хліба. То нічого, що він сьогодні ще не обідав, а партизанові дав би.

Хлопець притис хліб до грудей і раптом заплакав. Сльози текли на запалі груди, на мішок із зерном, і те зерно просочувалося Юрковими слізьми.

— А тому не дав би. Не дав би, бо вони самі беруть, бо і оце зерно їм везеться, таким, як отой рязанець...

Схлипуючи, Юрко спинив підводу, встав із мішків і зіскочив на дорогу. Звідтам пройшов кілька кроків за межу, до чагарника і там під терном поклав у хустині шматок свого хліба. Може, він ще йтиме і може візьме цей Юрків хліб...

І рушив Юрко далі, по крутій вибоїстій дорозі до елеватора.

З М І С Т

	стор.
ВЛАДА	3
«СОКІЛ»	11
У КОЦЮВІВЦІ	23
ХЛІВ	31
ЛЕГЕНДА ПРО ГРИГОРІВ КОЖУХ	37
ПСИ	45
СЛЬОЗИ НА КВИТАХ	48
ЗРЕЧЕННЯ	51
В ДОРОЗІ	65